

آسیب شناسی ساختار «شرح نویسی» در حوزه فهم متن ادبی (با نگاهی انتقادی به شرح های حافظ)

دکتر مهیار علوی مقدم*

چکیده

طبقه بندی سنتی و گاه غیرعلمی، بر پیکره نظام آموزشی و پژوهشی ادبیات فارسی سایه انداخته و عمده حوزه دانش و پژوهش ادبی به رشد و بالندگی چندانی دست نیافته است. شرح و تفسیر متن، با این هدف که پیچیدگی های متن زدوده و خواننده به درکی ژرف و پویا از متن هدایت شود، در این حوزه جای می گیرد. در این میان، نقش شارح و تاویل کننده متن بسیار اهمیت دارد؛ چرا که او باید بتواند بین جهان متن و جهان خواننده گفتگویی برقرار کند و بین افق معنایی در ذهن آفریننده متن و افق نگاه خواننده پیوندی پدید آورد، در حالی که بسیاری از شارحان بر این باورند که شرح و تفسیر متن؛ یعنی صرفاً پرداختن به حل مشکلات واژگانی متن.

گسترده‌گی مباحث حافظ پژوهی و شمار فراوان شرح‌های حافظ، موجب می‌شود، در نقد و تحلیل شرح نویسی در شعر فارسی و آسیب شناسی این حوزه بهتر بتوانیم گام برداریم. اشکالات چهارگانه ساختاری، درون مایه‌ای، واژگانی و صوری، در این شرح‌ها به چشم می‌خورد که در این مقاله تنها به نابسامانی‌ها و نادرستی‌های ساختاری پرداخته می‌شود. در این اشکالات، مواردی مانند نبود نظام تعریف شده و منسجم، عدم جامعیت، غیر تحلیلی بودن شرح‌ها، بهره‌گیری از شیوه‌های نادرست آموزشی و تعلیمی، بی‌توجهی به غزل‌های حافظ به مثابه مجموعه‌ای منسجم و نادیده گرفتن ارتباط بیت‌ها در بافت معنایی کلیت غزل تحلیل و ارزیابی شده است. بی‌گمان رشد مباحث حافظ پژوهی به بسط و گسترش نقدهای علمی، تحلیلی و فراگیر بر شرح‌های حافظ به عنوان یکی از عرصه‌های فهم و دریافت شعر حافظ نیازمند است.

واژه های کلیدی

آسیب شناسی شرح نویسی، شرح‌های حافظ، تحلیل ساختاری.

مقدمه

۱- عدم رشد و بالندگی حوزه دانش و پژوهش ادبی

در نزد پیشینیان، به هنگام بحث درباره دانش ادبی، به جنبه علمی و توصیفی آن کمتر توجه می‌شد. این بی‌توجهی، به روزگار ما نیز راه یافته، به گونه‌ای که حتی امروز نیز در آموزش مدرسی ادبیات، به پیروی از نگرش سنتی ادبیات کلاسیک، به جنبه‌های علمی و توصیفی چندان توجهی نمی‌شود و هنوز هم پیکره نظام آموزشی و پژوهشی ادبیات ما را عمده، طبقه‌بندی سنتی، به دور از جنبه‌های علمی و توصیفی شکل می‌دهد.

شاید یکی از دلایلی که بسیاری از آثار ما در زمینه نقد ادبی، سبک‌شناسی، تذکره نویسی، تحلیل و بررسی متن‌های ادبی و مباحثی از این دست، گاه به دور از آرای استوار و موجه در عرصه‌های انتقادی نگاشته شده‌اند، نبود زمینه‌ای مساعد و درخور توجه برای رشد و بالندگی حوزه دانش و پژوهش ادبی بوده است. بسیاری از این آثار، چنان مختصرند که مجال برای نقد متن پدید نمی‌آید و پاره‌ای از آنان، چنان مبهم و کلی درباره نمونه‌های متنی سخن گفته‌اند که به خواننده، کمتر فایده‌ای می‌دهند. این آثار، از دریافتهای کلی و گاه غیرموجه به دور نیستند و نتوانسته‌اند خود را باسانی از قید سنت‌های ادبی آن روزگار برهانند. آثار تذکره‌ای مانند *لباب الألباب*، *تذکره الشعراء*، *آتشکده آذر* و آثار نظری ادبی مانند *چهار مقاله*، *ترجمان البلاغه*، *قابوسنامه* و *حداثق السحر*، آرائی چندان استوار و موجه نداشته و به رغم دربرداشتن فوایدی در نقد و تحلیل آثار ادبی، معمولاً با مختصرگویی، ابهام‌گرایی، کلی‌نویسی، کاربرد تعبیرات قالبی، لفاظی، انشاپردازی و گاه سطحی‌بینی، همراه بوده‌اند. در میان این آثار، کمتر کتابی در سنت ادب فارسی می‌توان یافت که همچون *المعجم فی معاییر اشعار العجم*، با هوشمندی و درنگ در جنبه‌های فنی و زیبا شناختی شعر فارسی تدوین شده باشد. به این مجموعه‌های تذکره‌ای و نظری، در میراث ادب فارسی، می‌توان دریافت‌های انتقادی شاعران را افزود؛ شاعرانی که گاه ضمن شعرهای خود، نکته‌های انتقادی را در توصیف شعر خود و با بر شمردن نکته‌های چشمگیر و عمده همراه با خردگیری بر سروده‌های پیشینیان و معاصران، عرضه کرده‌اند. تأثیرپذیری از سنت‌های شعری، دور شدن از دایره استدلال و برهان، آمیختن با سلیقه‌های شخصی و یک‌سونگری، از ویژگی‌های این‌گونه شعرهای نقدی است که سبب شده، فواید انتقادی آنها نیز کمرنگ باشد. بنابراین، در ایران، مباحث کلاسیک نظری، بلاغی و زیبایی‌شناختی که در حوزه دانش و پژوهش ادبی و بحث از ادبیات جای می‌گیرند از تک‌وپوی چندانی بهره‌مند نبوده و رشد چندان نیافته است.

۲- شرح و تفسیر: شیوه‌ای برای راه یافتن به حوزه فهم متن در عرصه پژوهش ادبی

یکی از گونه‌هایی که در حوزه دانش و پژوهش ادبی و بحث از ادبیات جای می‌گیرد، «شرح و تفسیر» متن است. این شرح‌ها و تفسیرها با این فرض پدید می‌آیند که در متن، پیچیدگی‌هایی وجود دارد و شارح می‌کوشد، این پیچیدگی‌ها را از متن بزدايد تا دریچه‌ای جدید فراروی خواننده در فهم متن پدید آید. اگر هدف از شرح و تفسیر متن‌های ادبی، دست یافتن به حوزه فهم متن، در کنار آماده کردن خواننده برای درکی پویا از متن است، شارح باید بکوشد، خواننده را به سطح بالایی از درک و دریافت متن برساند.

از سوی دیگر، در فرایند فهم متن که در حقیقت، گونه‌ای کشف و شناخت معناست، هدف شارح و تأویل‌کننده، دست یافتن به معانی تاریک و نهان و کشف رازناکی‌های متن است. در پرتو تأویل درست متن است که فرایند واقعی

فهم متن تحقق می‌یابد. لازمه تأویل درست متن، آگاهی و آشنایی تأویل‌کننده و شارح متن با بافت فرهنگی و تاریخی آفرینش متن و دریافت ذهنیت خاص آفریننده متن است. در پرتو چنین آگاهی و آشنایی، شارح و تأویل‌کننده می‌تواند در وهله نخست، در سطح گسترده‌ای به فهم متن و کشف لایه‌های پنهان معنایی دست یابد و سپس خواننده را به فهم متن راهنمایی کند. بنابراین شارح و تأویل‌کننده متن، نقش مهمی بر عهده دارد؛ چرا که پیش از هر چیز او باید بتواند تجربه‌ها و فهم تجربه گذشتگان و روزگار آفریننده متن را به خواننده انتقال دهد. این به سبب آن است که افق تاریخی آفرینش متن با افق نگاه خواننده امروزی متن متفاوت است و شارح و تأویل‌کننده باید بتواند، در بجه‌های این افق‌های معنایی متفاوت را فراروی نگاه خواننده بگشاید. تفسیر و تأویل درست متن، جز از راه فهم مشترک بین آفریننده و خواننده متن، میسر نیست و شکل گرفتن این فهم مشترک تا حد زیادی برعهده شارح و تأویل‌کننده متن است که به مثابه واسطه و میانجی بین دو سوی متن قرار می‌گیرد.

۱-۲. فرایند خواندن پویا: نوعی آفرینش ادبی و گفتگویی بین متن و خواننده: مقدماتی‌ترین سطح درک و دریافت متن، «خواندن» متن توسط خواننده است. فرایند خواندن، فعالیتی است پویا که در آن، ذهن انسان فعال می‌شود و به مثابه گفتگویی است بین متن و خواننده. متن ادبی، معنای خود را از راه خواندن و نه یک بار؛ بلکه چند بار خواندن و در وهله نخست توسط خود خواننده و نه شارح متن، تسلیم خواننده می‌کند. متن ادبی مانند روزنامه نیست که از سر عادت، آن را به شتاب می‌خوانیم و سپس رهائش می‌کنیم. متن ادبی به پرده نقاشی می‌ماند که باید آن را به دیوار دل آویخت. تنها با چند بار دیدن و خواندن - و در وهله نخست بدون واسطه - می‌توان به درک و دریافتی از متن دست یافت.

در گذشته به سبب نزدیکی جهان متن و جهان خواننده، اشتراک در دید تاریخی در عرصه سنت و نیز عوامل دیگری مانند بالا بودن سطح حوصله و آزاد بودن وقت، خواننده، متن را بیشتر می‌خواند؛ اما امروز خواننده از خواندن متن، روی‌گردان است. در حالی که یکی از آفتهای درخور توجه در فهم، عدم مراجعه به متن و بسنده کردن به شرح متن است. این به معنای آن است که ما امروز بیش از آن که از دریچه نگاه خود با متن پیوند یابیم، از دریچه نگاه شارح و تحلیل‌گر با متن، ارتباط برقرار می‌کنیم. گویا ما عادت کرده‌ایم، به جای خواندن متن، در پی خواندن مطالبی باشیم که درباره متن و آفریننده آن گفته و نوشته می‌شود. بنابراین، فهم متن، مستلزم آن است که در وهله نخست، خواننده، خود، با متن، بدون واسطه، پیوند یابد. در این صورت است که فرایند خواندن به مثابه نوعی آفرینش پویای ادبی به شمار می‌آید که در خواننده، اندیشه را می‌آفریند.

۲-۲. نقش شارح و تأویل‌کننده در فهم متن: خواندن، به مثابه گفتگویی بین متن و خواننده، در حقیقت تلاقی دیدگاه‌ها و اندیشه‌های موجود در متن و همگرایی این دیدگاه‌ها و اندیشه‌ها در وجود خواننده است. شارح، باید بین متن و خواننده این تلاقی را پدید آورد و چون فهم متن، در گرو پیش‌فرض‌های ذهن خواننده است، شارح در تصحیح این پیش‌فرض‌ها و تطبیق آن‌ها با درستی در فرایند فهم، بسیار مؤثر است. شارح و تأویل‌کننده متن، باید بتواند مخاطبان خود را برای درکی ژرف از متن آماده سازد، باید بتواند بین جهان متن و جهان خواننده گفتگویی برقرار کند، باید بتواند بین افق معنایی که آفریننده متن در ذهن دارد و افق نگاه خواننده، پیوندی پدید آورد و باید بتواند این موضوع را همواره به خواننده القا کند که فرایند فهم متن، فرایندی پیچیده و پایان‌ناپذیر است؛ حال آن که در نزد بسیاری از

شارحان و تفسیر کنندگان، شرح و تفسیر متن؛ یعنی صرفاً حل مشکلات واژگانی متن. این شیوه‌ای مسلط در آموزش رسمی متن‌های ادبی در ایران است؛ در حالی که شرح و تفسیر متن، افزون بر آگاهی از بسیاری از نکته‌هایی که در جستارهای بعدی به آن‌ها خواهیم پرداخت، به سبب پیچیده بودن، روند فهم، مستلزم شناخت متن از حیث باز و بسته بودن (ر.ک: علوی مقدم، ۱۳۸۴: ۱۱-۲۶)، متن خواندنی و متن نوشتنی، تمایز بین نویسنده و نویسا و... است.

۲-۳. محدود شدن شرح‌ها به حل مشکلات واژگانی و نبود روش علمی، منسجم و نوگرا: اگر یکی از هدف‌های اصلی و عمده در شرح‌نویسی متن‌های ادبی، دست یافتن به حوزه فهم متن است، فهم متن به معنای خاص آن در روابط تعلیمی و آموزشی کاربرد می‌یابد؛ چه در درس ادبیات و متن خوانی برای بالا بردن سطح درک و دریافت دانش آموز و دانشجو و چه در مطالعه انفرادی، با هدف زدودن پیچیدگی‌های متن. اما آیا برآستی، آن گاه که هنوز شرح نویس و پژوهشگر ادبی، خود به درک و دریافت دقیق و منسجم علمی از متن دست نیافته و زیر بنای پژوهشگری او در مباحث نظری، به گونه‌ای روشن و منسجم شکل نگرفته است، خواننده می‌تواند به فهم واقعی متن دست یابد. اصولاً شرح‌نویسی و پژوهش‌های ادبی، بدون بهره‌مندی از یک نظریه علمی، روشن و منسجم، درباره متن و آفریننده آن، صرفاً به شرحی در عرصه معنای واژه‌ها و حل مشکلات واژگانی محدود می‌شود و هیچ مشکلی را از متن و زدودن پیچیدگی‌های آن نمی‌گشاید. از این‌رو، یکی از مشکلات اساسی که دانش‌های ادبی در ایران؛ از جمله شرح‌نویسی و تفسیر متن‌های ادبی با آن رو به رو است، نداشتن پایه نظری علمی و منسجم می‌باشد؛ چرا که اصولاً دانش‌های ادبی در سرزمین ما، چندان جدی تلقی نشده و از این رو مباحث مربوط به آن نیز چندان پیشرفت نکرده است.

در ادبیات ما شگردهای تحلیلی شرح‌نویسی کمتر کاویده شده است، به پژوهش در زمینه‌های تاریخی و روان‌شناختی فهم متن کمتر توجه می‌شود، بسیاری از شارحان متن به موضوع «تحوّل فهم متن» در زمینه تاریخی و فرهنگی زمان آغزینش متن که امری ضروری و بدیهی است، چندان توجهی ندارند و شرح‌نویسان سنت‌گرا عموماً مایلند، متن را به گونه‌ای مجرد و انتزاعی درک کنند و بفهمند و همین درک و فهم خود را به عنوان فهم درست، به خواننده خود نیز منتقل کنند.

۳- آسیب شناسی حافظ پژوهی در حوزه شرح نویسی

در میان انبوه کتابها، رساله‌ها و مقاله‌ها که یکی دو سده پس از حافظ تا روزگار ما درباره او و شعرش نوشته شده، بسیاری، آثاری که مباحث حافظ‌پژوهی را بسط و گسترش درخور توجهی داده و خواننده را با ذهن و زبان حافظ هر چه بیشتر آشنا کرده و بازار حافظ‌شناسی را پر رونق ساخته و دفتر نقد شعر و دانش ادبی را، پر برگ کرده‌اند. اما به رغم تمام گام‌های ارزنده در عرصه شرح غزل‌های حافظ، هم‌چنان کار چندان درخوری صورت نگرفته است. دریغ که در بسیاری از این آثار، چندان نشانی از انسجام، روش‌مندی و طرحی اندیشیده شده وجود ندارد و بر آن‌ها دریافت‌ها و استنباط‌های ذوقی، تفسیرها و تأویل‌های تکراری و دنباله‌روی از سنت‌های گاه نادرست پیشینیان، سایه انداخته است. هنوز هم ابهام‌های بسیاری در شعر حافظ برجاست، گره‌های بسیاری در شعر او ناگشوده مانده و ناگفته‌های فراوانی در زمینه حافظ و ذهن و زبان و زیبایی‌های شعر او برجای مانده است. این ابهام‌ها، گره‌ها و ناگفته‌ها، از ارزش گام‌های درخور توجه در زمینه شرح شعر حافظ، هیچ کم نمی‌کند و اگر در شرحی که حل مشکلات و پیچیدگی‌ها و توصیف شعر یکی از بزرگ‌ترین شاعران زبان فارسی را ملتزم می‌شود، به چند ترک اولی و یا خطا برخورداریم، عیب نیست و

عجیب هم نیست؛ چرا که در سرزمینی که به جنبه علمی و توصیفی حوزه پژوهشی ادبیات چندان توجهی نشده و زمینه مساعد برای رشد و بالندگی حوزه دانش و پژوهش ادبی - که شرح نویسی یکی از شاخه های تنومند آن است - فراهم نشده و شرح و توصیف و تفسیر متن های ادبی از تک و پویی جامع، علمی و استوار بهره مند نبوده است، اگر جز این باشد جای شگفتی است.

این مقاله در پی آن نیست به این نقص ها و اشکالات از سر «عیب جویی» نگاهی بیندازد. بی گمان این شرح ها نقاط قوت و درخور توجهی دارند که گرم کردن بازار حافظ پژوهی و پر مایه کردن یکی از شاخه های نقد شعر و دانش شعر شناسی از نشانه های این نقاط قوت و نکته های درخور تأمل در آنهاست. اشاره به پاره ای از این نقص ها، نادرستی ها و اشکالات که به برخی از این شرح ها راه یافته و البته بخشی از آنها از سر مسامحه است، هرگز به معنای نادیده گرفتن ارزش این شرح ها نیست. بیان این اشکالات، در حوزه «نقد» جای می گیرد و چون نقد، گامی است به سوی «اصلاح»، این اشکال گویی ها، صرفاً جنبه علمی و عدالت جویی دارد. بی تردید، رشد مباحث حافظ پژوهی و پیوند دادن دو افق تاریخی حافظ در گذشته و افق تاریخی خواننده در اکنون، می تواند در گرو گسترش نقد عالمانه و به دور از هرگونه حب و بغض ناروا باشد.

اشکالات شرح های حافظ را می توان به چهار دسته تقسیم کرد، به این ترتیب:

الف) اشکالات ساختاری

ب) اشکالات درون مایه ای

ج) اشکالات واژگانی

د) اشکالات صوری

هر یک از این اشکالات، دارای انواعی است و بحث پیرامون هر یک از آنان، سخن را به درازا می کشاند. از این رو، با هدف آسیب شناسی شرح نویسی بر شعر فارسی - و به عنوان نمونه شرح نویسی بر شعر حافظ - در این جستار تنها به اشکالات ساختاری بسنده می کنیم. دلیل گزینش شرح های حافظ، گستردگی مباحث حافظ پژوهی و شمار فراوان شرح ها بر شعر اوست. گفتنی است نویسنده می کوشد با ذکر نمونه ها و مثال ها، سخن را هر چه بیشتر مستدل و مستند سازد. ضمن آن که در آسیب شناسی شرح های حافظ، باید از استفاده شارحان از نسخه های خطی معتبر که باعث کژخوانی و شرح های نادرست و غیر علمی می شود، غفلت نکرد.

- ۱- نبود نظام تعریف شده، منسجم و اندیشیده
- ۲- عدم جامعیت
- ۳- غیرتحلیلی بودن
- ۴- وجود شیوه‌های نادرست آموزشی و تعلیمی و عدم بهره‌مندی از عناصر علمی
- ۵- نادیده گرفتن ارتباط بیت‌ها در بافت معنایی کلیت غزل
- ۶- عدم توجه به غزل‌ها به عنوان مجموعه‌ای منسجم

الف) اشکالات
ساختاری

- ۱- تفسیر و تأویل غزل‌های عرفانی با تعبیرهای ظاهری و برعکس
- ۲- عدم توجه به کاربرد عناصر معنایی در بافت کلی شعر
- ۳- عدم آشنایی با ذهن و اندیشه‌ی حافظ
- ۴- تحمیل باور شارح بر شرح شعر حافظ
- ۵- عدم توجه به لطایف و زیبایی‌های شعر حافظ
- ۶- نادیده گرفتن تأثیرپذیری حافظ از قرآن از مسیر تأویل عرفانی
- ۷- تبدیل کردن شعر به نثری ساده و روان
- ۸- ناهمخوانی تأویل در کل ساختار یک غزل

ب) اشکالات
درون‌مایه‌ای

اشکالات
شرح‌های
حافظ

- ۱- نادیده گرفتن برخی واژه‌های کلیدی
- ۲- نادرستی در معنای واژه‌ها و اصطلاحات

ج) اشکالات
واژگانی

- ۱- نادرستی در شیوه خواندن بیتها و اعراب‌گذاری
- ۲- عدم فهرست‌بندی شرح براساس حروف تهجی و حروف قافیه

د) اشکالات
صوری

۳-۱. اشکالات ساختاری

۳-۱-۱. نبود نظام تعریف شده، منسجم و اندیشیده

درست است که حافظ، شاعر است و به مانند دانشمند علوم پایه و یا فیلسوف، زبانی نظام‌مند، تعریف‌پذیر و منسجم به کار نمی‌گیرد و سخن او از جنس استنباط‌های قیاسی و استقرایی نیست که از کل به جز برسد، یا از جز به کل و یا از مقدمات آغاز کند تا به نتیجه دست یابد، نیز نمی‌توان از حافظ انتظار داشت که برای اثبات کلام خود، فیلسوف مآبانه دلیل آورد؛ نیز در سخن او، با گزاره‌های فلسفی سر و کار نداریم تا بتوانیم بر پایه آنها به استنتاج‌های منطقی و فلسفی دست یابیم؛ اما از ذهنی چنین پرورده و شاعری چنین هوشمند، ژرف‌اندیش و تیزبین نمی‌توان انتظار داشت که غیرنظام‌مند سخن گوید و نمی‌توان سخن او را پراکنده‌گویی‌هایی دانست که از نظامی تعریف شده و منسجم پیروی نمی‌کند. به عبارت دیگر نظام‌مندی و انسجام کلام او از نوع فلسفه‌گویی‌ها و حکیمانه سخن‌گفتن‌ها نیست.

به فراخور انسجام ساختاری ذهن حافظ و نظام‌مندی اندیشه او که در شعرش بازتاب می‌یابد- هر چند در نگاه نخست، شعر او «نظم پریشانی» است که در اصل «حکایت از نظم باطن در عین پریشانی ظاهر دارد» (پورنامداریان، ۱۳۸۲: ده) شرح و تفسیر حافظ، برای آن که بتواند مخاطبان خود را به درکی پویا از شعر و فهم متن برساند، باید از نظامی تعریف شده، منسجم و اندیشه شده پیروی کند. اصول و مبانی خود را بر پایه معیارهای علمی و روش‌های سنجیده پژوهشی بنا نهد و اجزا و عناصر اندیشه حافظ را در ساختاری نظام‌مند و ارگانیک و سازگار با یکدیگر گرد آورد. این شرح‌ها باید بتواند طرحی از نظام فکری حافظ بر پایه واقعیت‌های زندگی و عوامل مؤثر در شکل‌گیری ذهن و زبان او ترسیم کند تا از این رهیافت خواننده را به دنیای حافظ و حوزه فکری او راهنمایی کند.

از این رو، پیش از هر چیز، شارح باید اهل نظر، تأمل و درنگ در عرصه‌های گسترده مباحث ژرف و پهناور حافظ‌پژوهی باشد. شارح باید به چند موضوع باور داشته باشد:

نخست، باور به چندگانگی معنایی به مثابه اصلی اجتناب‌ناپذیر در تأویل‌پذیری شعر حافظ مطرح است. چندگانگی معنایی و باور به عدم قطعیت معنایی شعر حافظ، در حقیقت از اندیشه‌ای هرمنوتیکی سرچشمه می‌گیرد؛ چرا که در چارچوب این نظریه که در اصل رویکردی است که در دهه‌های اخیر به نظریه‌ای منسجم، استوار و علمی تبدیل شده می‌توان به نظریه فهم در پیوند با تأویل متن راه یافت؛ چرا که هرمنوتیک به اهمیت چگونگی کثرت معنای متن می‌پردازد و پیرامون لایه‌های تاریک و رازناکی‌های متن و کشف این رازناکی‌ها سخن می‌راند. شعر حافظ از جنس انبوهی شعر صوفیانه در زبان فارسی نیست که شاعر، واژه‌هایی مانند می، رند، میخانه، مغ و خرابات را به گونه‌ای خشک و یک سویه به کار گرفته باشد که به یاری رمزگشایی‌ها و کشف نمادهای رایج اندیشه صوفیانه، بتوان به معنای آن‌ها پرداخت و نهایتاً تفسیری زاهدانه از آن‌ها به دست داد. این پرسش، ذهن شارح زهدمآب، ظاهربین و سطحی‌نگر را اندکی باید غلغلک دهد که چرا جهانی که از دریچه نگاه چنین شارحی می‌باید در شعر حافظ بر پایه زهد تفسیر شود، «با زبان نمادین می و مستی و میخانه و نمایش به فسق و خراباتی‌گری بیان می‌شود؟» (آشوری، ۱۳۷۷: ۱۵) پیداست که

شارح و مفسر شعر حافظ که ذهن او در عرصه تک معنایی، قطعیت و ثابت بودن معنا به پرواز درمی‌آید نمی‌تواند به ساختار پویای عناصر رمزی و نمادین شعر حافظ راه یابد.

دوم، باور به جایگاه «خواننده»، یکی از ضرورت‌های باور به چندگانگی معنایی و عدم قطعیت معنا در شعر حافظ است. در رویکرد هرمنوتیک، نظریه خواننده‌محوری جایگاهی درخور یافت. بر پایه این نظریه، دست یافتن به معنا همواره به آشنایی با بافت تاریخی خواننده و تأویل کننده متن وابسته است. این نظریه بویژه با توجه به تأویل‌پذیری شعر حافظ نمود بیشتری می‌یابد. اصولاً «هر اثر ناب ادبی و از جمله شعر ناب «بویژه شعر حافظ» هستی خود را تا حد بسیار زیادی مدیون دخالت ناآگاهی است و به سبب همین دخالت ناآگاهی، شیوه بیانی خاصی پیدا می‌کند که خواننده را برای ارتباط شخصی با آن ناگزیر» از تأویل می‌کند (ر.ک. پورنامداریان؛ ۱۳۷۷: ۲۰۹). دستاورد کاربرد نظریه خواننده‌محوری در شعر حافظ، دوری گزیدن شعر او و فرایند آفرینش آن از ایستایی است؛ چرا که بر پایه این نظریه، خواننده شعر حافظ، مبنای فهم و تأویل است و به این ترتیب شعر حافظ به مثابه چشمه‌ای جوشان، همواره در حال آفرینندگی و زاینندگی است و این خواننده است که فهم و استنباط منطقی و پویای خود را (و در عین حال آفریننده و زاینده) از شعر به دست می‌دهد.

سوم، باور به این نکته که شعر رندانه حافظ، بیان دلدادگی و گفتگو با معشوق و راز و نیاز با اوست و اگر قرار است این بیان، گفتگو و راز و نیاز، از چشم حاسدان در امان ماند، حافظ باید، سخن خود را در لایه‌های چند معنایی بپوشاند. این رمز تأویل‌پذیری شعر رندانه حافظ است که به ناگزیر لایه رویین آن را همگان درمی‌یابند و لایه زیرین آن را اهل تأویل. آزادگی و وسعت مشرب، پاکبازی، دردمندی و بلا کشی، عیاری و خوشباشی (اغتنام فرصت)، ستیزه‌گری در برابر تقوای دروغین، ستیز با ریاکاری، نفاق ستیزی، عیاری، خرابیات نشینی و خرابیاتی بودن و ملامت‌گرایی از ویژگی‌های جهان‌نگری رندانه حافظ است که بخشی از جهان‌نگری حافظانه را نشان می‌دهد و بی‌گمان در شرح شعر او و آشنایی با اندیشه‌های او برای شارح شعر او سودمند است.

بنابراین شارح شعر حافظ، پیش از هر چیز باید پیرامون شعر، زبان و اندیشه او دارای نظام فکری تعریف شده، منسجم و اندیشیده شده باشد تا بتواند از چشم‌اندازی علمی، جامع و فراگیر به شرح و تفسیر شعر حافظ بپردازد. نبود نظام فکری تعریف شده و منسجم در شرح حافظ موجب می‌شود:

الف) شارح نتواند به عناصر معنایی شعر حافظ راه یابد.

ب) شارح نتواند از درون‌مایه شعر حافظ، درکی تاریخی، تحوّل‌آمیز و ژرف براساس نگاهی پویا و علمی به دست دهد.

ج) شارح از نظریه‌پردازی علمی و انسجام فکری دوری گزیند و در نتیجه خواننده نیز با نگرش علمی، منسجم و تعریف شده آشنا نمی‌شود.

د) سایه بد روشی و حتی بی روشی بر این شرح‌ها چیرگی یابد.

۳-۱-۲. فاقد جامعیت

شرح‌های حافظ باید تا حد امکان از فراگیری و جامعیت «کیفی» بهره‌مند باشد و بتواند ابعاد گسترده‌ای از ذهن، زبان و عناصر زیباشناختی شعر او را بازتاباند. شرح‌هایی که فاقد جامعیت هستند معمولاً:

(الف) یک‌سویه و جانبدارانه هستند، به تمام جنبه‌های گوناگون شعر حافظ توجه نمی‌کنند و تنها متن را از جنبه‌های صوری و واژگانی و یا صرفاً محتوایی و درون‌مایه‌ای به خواننده می‌شناسانند.

(ب) نگرشی علمی و فراگیر از شعر حافظ به دست نمی‌دهند. نگرش غیر علمی و غیر فراگیر، معمولاً جنبه ذوقی دارد و یا با تکیه بر سلیقه و پسند نویسنده، منطبق با برخی الگوهای به مد تبدیل شده روزگار ما، مانند روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، اسطوره‌شناسی و فلسفه شکل گرفته است.

(ج) سیر تحوّل اندیشه حافظ را نشان نمی‌دهند.

(د) پویایی و تحرک ندارند و در نتیجه در خواننده نمی‌توانند حیرانی و برانگیزندگی در پی خواندن شعر حافظ پدید آورند.

اما اگر از نظر «کمی» و نه کیفی به شرح‌های حافظ نگاه کنیم، شرح‌هایی مانند خطیب رهبر، سودی و هروی به سبب در برگرفتن تمام بیت‌ها و فراگیری تمام غزل‌ها، و در عمل ایجاز و اختصار، درخور توجه‌اند. این در نگاه نخست ممکن است، از محاسن این شرح‌ها به شمار آید؛ چرا که دست‌کم تصویری کلی از تمام غزل‌های حافظ به دست می‌دهند و می‌کوشند، خواننده را به دریافتی سطحی و اولیه از شعر حافظ هدایت کنند و نیز تا حدی ممکن است، برای معلمان مقطع متوسطه که در پی آند دانش‌آموزان خود را با شعر حافظ در عرصه ظاهر و شکل آشنا کنند، سودمند باشد؛ اما در عمل مشکلی از بیت‌های دشوار حافظ حل نمی‌کنند. چرا که گاه گستردگی تمام غزل‌های حافظ، آن هم به صورت شرح بیت به بیت و بضرورت در حجمی محدود، موجب می‌شود، شارح نتواند در عمل به حوزه نقد، تحلیل و بررسی ژرف بیت‌ها و غزل‌های درخور توجه که تأمل و درنگ پیرامون آن‌ها ضروری است، راه یابد؛ در نتیجه نمی‌تواند جهان‌بینی عرفانی حافظ را بازآفرینی کند. در این شیوه، شارح برای آن که بتواند به صورت فراگیر و گسترده تمام بیت‌ها و غزل‌ها را در شرح خود جای دهد، بضرورت مجبور است با به هم ریختن بیت‌ها و قرار دادن واژه‌ها در سخنی منثور، سخن آراسته، زیبا و پر معنای حافظ را به سخنی به دور از لطافت و ژرف‌اندیشی تبدیل کند و به این ترتیب هیچ‌گرمی از شعر حافظ گشوده نمی‌شود.

۳-۱-۳. غیر تحلیلی بودن

حافظ، شاعری است که در عین دل‌نستن به هیچ اندیشه، مسلک و باور خاصی و اسیر نشدن در چارچوب هیچ اندیشه‌ای به گستردگی، با گنجینه فکری و ادبی صوفیانه و دیدگاه‌های دینی، کلامی و فلسفی روزگار خود آشنا بود، بر بسیاری از زمینه‌های نظری در قلمرو عرفان ایرانی - اسلامی چیرگی داشت، از جهان‌بینی عرفان و حکمت باستان توأم با پیروی می‌کرد، دنیای شاعرانه او با نوآوری‌های هنرمندانه همراه بود، از تکرار عناصر هنری و قالب‌های سنتی ایستای گذشته پرهیز می‌کرد و در عین حال به طرح و ساختار کلی این قالب‌ها وفادار بود (ر.ک. آشوری، ۱۳۷۷: ۱۰)، به گونه‌ای که این آشنایی‌ها، پیروی‌ها، وفاداری‌ها و ساختار شکنی‌ها در شعر حافظ، از او چهره‌ای یگانه و بارز پدید آورده

است؛ آیا می‌توان با چنین شاعری به شیوه‌ای غیرتحلیلی برخورد کرد و همان‌گونه که در نقد و بررسی شعر شاعرانی که شعرشان به دشواری از مرز زمان خود پا فراتر می‌گذارد با شعر حافظ رو به رو شد. شور و نشاط حاصل از خواندن شعر حافظ ایجاب می‌کند شعر او را به گونه‌ای ژرف و هوشمندانه تحلیل و ارزیابی کنیم.

به توضیحات غزل (۹۵) با مطلع

مدام مست می‌دارد نسیم جعد گیسویت خرابم می‌کند هر دم فریب چشم جادویت

در کتاب در جستجوی حافظ (ر.ذوالنور) نگاه کنیم:

«مدام: همیشه، شراب (هر دو معنی مورد نظر بوده است) / نسیم: رایحه / جعد گیسو: چین و شکن گیسو / خراب: مست لایعقل / فریب: عشو (استعاره) شراب (به اعتبار خراب) / چشم جادو: چشم ساحر / چندین: فراوان، این همه / شمع دیده: (اضافه تشبیهی)، اضافه مشبّه به به مشبّه / ...» (ذوالنور، ۱۳۶۷: ۲۱۲).

شرح و تفسیر بیت‌های این غزل به گونه‌ای غیرتحلیلی، در سطح توضیحات واژگانی و گاه و بی‌گاه اشارات استعاری، ایهامی، کنایی و عرفانی محدود می‌شود. حتی نویسنده به این نکته اشاره نمی‌کند که معنای دیگر مدام، یعنی «شراب» با مست، ایهام تناسب دارد؛ در توضیح «جعد گیسو» به «چین و شکن گیسو» بسنده می‌کند و به آشیانه کردن دل عاشق در سنت شعر فارسی در دو جا: الف - پیچ و خم‌های زلف یار، ب - چاه زنخدان (ر.ک: خرمشاهی، ۱۳۶۷: ۱۰۸) اشاره‌ای نمی‌کند؛ به معنای دیگر مست؛ یعنی «خمارآلود» و «مخمور» (صفت چشم) و ایهام تناسب آن با چشم جادو توجهی نمی‌کند (ر.ک. انوری، ۱۳۷۴: ۲۲۰)؛ هماوایی «م» در مدام، مست، می‌دارد، نسیم، خرابم، می‌کند، دم، چشم و هماوایی در مصوت «e» در پایان «نسیم» و «جعد» (تتابع اضافات) مورد توجه شارح قرار نمی‌گیرد. در نتیجه شارح نمی‌تواند به یاری دلالت‌های آوایی به دلالت‌های معنایی برسد (تکرار «م» موجب القای زنجیره‌ای همانند گیسوی مجعد و پیچ در پیچ یار و هماوایی "e" سبب آهنگین شدن کلام شده است). شارح می‌توانست به مواردی مانند: چشم جادو (چشم ساحر) و چندین (فراوان، این همه) اشاره‌ای نکند و شرح خود را از انبوهی مطالب غیرتحلیلی آکنده نسازد تا بتواند به انبوهی نکته‌های درخور توجه راه یابد و برای زدودن شمار بسیاری پیچیدگی‌ها و اشاره به زیبایی‌های فراروی خواننده دریچه‌ای بگشاید. در شرح‌های واژگانی - توضیحی؛ بویژه در شرح سودی، شرح خطیب رهبر و در جستجوی حافظ و نیز برخی از شرح‌های تفسیری، این اشکال بارز است.

شرح‌های غیرتحلیلی معمولاً:

الف) خواننده را ساده‌پسند، به دور از نگاه تحلیلی و سطحی‌نگر بار می‌آورند و توانایی نقد و درنگ را از او

می‌گیرند.

ب) قدرت شناخت و داوری را در خواننده محدود می‌کنند.

ج) امکان بررسی‌ها و مطالعات سبک‌شناسی، نقد ادبی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی شعر حافظ را سلب

می‌کنند.

۳-۱-۴. وجود شیوه‌های نادرست آموزشی و تعلیمی و عدم بهره‌مندی از عناصر علمی

شرح‌های حافظ که با هدف زدودن ابهام و پیچیدگی‌های فهم شعر در میان دانشجویان نوشته می‌شود، باید سرآغاز نوعی تحول در شناخت شعر او و دگرگونی در شیوه دریافت و فهم علمی باشد. اما شرح‌هایی که از تک و پوی علمی چندانی بهره‌مند نیست، در سطح رشد نیافتگی بر جای مانده و از شیوه‌های درست آموزشی و تعلیمی به دور است، چگونه می‌تواند خوانندگان خود را برای درکی پویا از شعر حافظ آماده سازد. پیامد نبود شیوه‌های درست آموزشی و تعلیمی در این شرح‌ها عبارت است از:

(الف) چون هدف‌های آموزشی در آن‌ها تعریف نشده است، خواننده می‌پندارد با متن آموزشی بسته و ایستایی رو به رو است.

(ب) چون طبقه‌بندی علمی در آن‌ها رعایت نشده است، خواننده با خواندن آن‌ها نمی‌تواند به دریافتی علمی، روشن و معیارپذیر دست یابد.

(ج) چون این شرح‌ها در راستای بالا بردن سطح توانمندی‌های علمی خواننده و بهره‌گیری تعلیمی و آموزشی شکل نگرفته است، مشکلی از پیچیدگی‌های شعر حافظ از برابر خواننده و حافظ‌پژوه بر نمی‌دارد.

۳-۱-۵. نادیده گرفتن ارتباط بیت‌ها در بافت معنایی کلیت غزل

وجود ارتباط بیت‌ها در بافت معنایی کلیت غزل به سبب آن است که «بسیاری از غزل‌های حافظ دارای ساخت درونی است که طرح آن از حادثه‌ای که در ذهن حافظ تحت تأثیر انگیزه عاطفی خاصی در لحظه خلق شعر ایجاد شده، شکل و نما گرفته است... این ساخت ذهنی یا درونی نه تنها در طول یک بیت؛ بلکه در کل یک غزل نیز اغلب قابل درک است» (پورنامداریان، ۱۳۸۲: هفت و هشت). مثلاً در غزل (۱۶۴):

نفس باد صبا مشک فشان خواهد شد	عالم پیر دگر باره جوان خواهد شد
ارغوان جام عقیقی به سمن خواهد داد	چشم نرگس به شقایق نگران خواهد شد
این تطاول که کشید از غم هجران بلبل	تا سرآورده گل نعره‌زنان خواهد شد
گر ز مسجد به خرابات شدم خرده مگیر	مجلس وعظ درازاست و زمان، خواهد شد
ای دل ار عشرتِ امروز به فردا فکنی	مایه نقد بقا را که ضمان خواهد شد
ماه شعبان منه از دست قدح که این خورشید	از نظر تا شب عید رمضان خواهد شد
گل عزیز است غنیمت شمردش صحبت	که به باغ آید از این راه و از آن خواهد شد
مطربا مجلس انس است غزل خوان و سرود	چند گویی که چنین رفت و چنان خواهد شد
حافظ از بهر تو آمد سوی اقلیم وجود	قدمی نه به وداعش که روان خواهد شد

گویا این غزل در فصل پاییز و زمستان سروده شده، فصلی که در آن درختان از گل و برگ عریان هستند. حافظ، این وضعیت را به پیری دنیا تعبیر کرده و رسیدن فصل بهار را که به مثابه دوران جوانی جهان است، وعده می‌دهد. اما به یک باره در بیت چهارم به موضوع «زمان» می‌پردازد که چگونه فرصت از دست خواهد رفت. اگر شارح و تفسیر کننده شعر حافظ، نتواند پیوند بین بیت چهارم به بعد را با سه بیت نخستین دریابد، معنا و تأویلی که از کلیت غزل به دست می‌دهد، نارسا خواهد بود. این پیوند مربوط است به مفهوم زمان و فرصتی که در فصل بهار ایجاد شده و این فرصت پرداختن به امور خراباتی از دست خواهد رفت. این فرصت در بیت ۵ به صورت آن که «چه کسی ضامن می‌شود که عمر و زندگی کنونی تا فردا پایدار باشد» و در بیت ۷ به صورت «غنیمت شمردن همنشینی با گل که عمری گذرا دارد» مورد نظر شاعر بوده است.

نمونه‌ای دیگر از غزل‌های حافظ که ضرورت نشان دادن ارتباط بین بیت‌ها را در پیوند با بافت معنایی کلیت غزل نشان می‌دهد غزل (۱۰۵) است با این مطلع:

ورنه اندیشه این کار فراموشش باد	صوفی ار باده به اندازه خورد نوشش باد
دست با شاهد مقصود در آغوشش باد	آن که یک جرعه می از دست تواند دادن
آفرین بر نظر پاک خطا پوشش باد	حافظ پس از دو بیت نخست، این بیت را می‌سراید:
	پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت

«اگر رابطه این بیت با بیت‌های دیگر، خواه قبل و خواه بعد، کشف یا روشن نشود یا حداقل از دید شارح توجیه و توضیح نشود، هر معنایی که برای بیت «پیر ما گفت...» قایل شویم، معنایی معلق و پا در هواست» (همان، ۱۰۵). در حقیقت، دست یافتن به معانی واژه‌ها، نکته‌های بلاغی و آرایه‌های زیبانشاخی در شعر حافظ، چندان کار دشواری نیست. اگر چنین بود، شعر خاقانی به مراتب از حیث دارا بودن این گونه ویژگی‌ها از شعر حافظ پیچیده‌تر می‌نمود؛ شاید بارزترین پیچیدگی و دشواری در درک و دریافت شعر حافظ، دست یافتن به کارکرد بیت‌ها در بافت معنایی کلیت غزل و پیوند واژه‌ها با یکدیگر و در ساختار بیت و کلیت غزل است. بی‌گمان ورود به دنیای حافظ به سبب آشنایی با شماری واژه‌ها و اصطلاحات کلیدی مانند رند، صوفی، شیخ، مسجد، خرابات، پیر مغان و دیر مغان بسادگی امکان‌پذیر است و از این حیث، دریافت شعر حافظ چندان دشوار نیست. آشنایی ما با این مفاهیم و اصطلاحات، صرفاً ما را وارد حوزه زبان و اندیشه حافظ می‌کند و با این آشنایی‌ها نمی‌توانیم در دریای ذهن او شناگری کنیم. مشکل در شعر حافظ «آن است که رابطه معنایی و به تبع آن عاطفی بیت‌ها» (همان، یازده) را با دیگر بیت‌ها و کلیت غزل دریابیم. از این‌رو در وهله نخست، شارح و تفسیر کننده شعر حافظ، باید دریابد که «میان همه بیت‌ها، پیوند و نظمی باطنی حاکم است که کشف آن در گرو فعالیت ذهنی خواننده است» (همان). این فعالیت ذهنی ایجاب می‌کند برای دریافت بافت معنایی کلیت غزل «در مجموعه‌ای همخوان و نظام‌دار» به تفسیر و تأویل شعر حافظ از راه کلیت

شعر حافظ بپردازیم. فهم و استنباط شعر حافظ، بر پایه‌ای غیر از تأویل موجب می‌شود، در هنگام رویارویی با بیتی به ظاهر ساده مانند:

مرا در منزل جانان چه امن عیش؟ چون هر دم جرس فریاد می‌دارد که بر بندید محمل‌ها

(غزل ۱)

اگر بپنداریم این بیت، دارای استقلال معنایی است و با بافت معنایی حاکم بر دیگر بیت‌های غزل، بی‌ارتباط، در حقیقت از حادثه‌ای که در ذهن حافظ اتفاق افتاده است، چشم‌پوشی کرده‌ایم. تفسیر و تأویلی که بر پایه‌ی چنین دریافتی صورت می‌گیرد، در حقیقت به معنای نادیده گرفتن کارکرد زیباشناختی شعر حافظ نیز هست، کارکردی که ما را با بافت معنایی شعر او آشنا می‌کند و یکی از راه‌های دست یافتن به دلالت‌های معنایی شعر است.

نادیده گرفتن ارتباط بیت‌ها در بافت معنایی کلیت غزل در پاره‌ای از شرح‌های حافظ، گاه به این جا می‌انجامد که صرفاً به معنای بیت‌ها، اشارت‌های واژگانی و نهایتاً ذکر شاهد مثال، بسنده کنیم. یکی از این شرح‌ها که این شیوه را در پیش گرفته، شرح دیوان حافظ (خلیل خطیب‌رهبر) است. به غزل (۱۰۱) نگاهی می‌اندازیم:

شراب و عیش نهان چیست کار بی‌بنیاد	زدیم بر صف رندان و هر چه بادا باد
گره ز دل بگشا و ز سپهر یاد مکن	که فکر هیچ مهندس چنین گره نگشاد
ز انقلاب زمانه عجب مدار که چرخ	از این فسانه هزاران هزار دارد یاد
قدح به شرط ادب گیر، زان که ترکیبش	ز کاسه سر جمشید و بهمن است و قباد
که آگه است که کاووس و کی کجا رفتند	که واقف است که چون رفت تخت جم بر باد
ز حسرت لب شیرین هنوز می‌بینم	که لاله می‌دهد از خون دیده فرهاد
مگر که لاله بدانست بی‌وفایی دهر	که تا بزاد و بشد جام می ز کف نهاد
بیا بیا که زمانی ز می خراب شویم	مگر رسیم به گنجی در این خراب آباد
نمی‌دهد اجازت مرا به سیر سفر	نسیم باد مصلأ و آب رکناباد
قدح مگیر چو حافظ مگر به ناله چنگ	که بسته‌اند بر ابریشم طرب دل شاد

شارح در این غزل ۱۰ بیتی صرفاً به این موارد بسنده می‌کند: وزن غزل، معنی بیت‌ها (۶ مورد)، توضیحات واژگانی (۷ مورد)، توضیح دستوری (۱ مورد)، اشاره ایهامی (۱ مورد) و ذکر شاهد (۱ مورد). آیا می‌توان این‌گونه به شرح،

تفسیر و تأویل غزلی از حافظ پرداخت؟ برآستی این شیوه چه گره‌ای را از شعر حافظ می‌گشاید؟ حال آن که به این غزل از چند بعد می‌توان نگریست:

الف) نگاهی کلی به غزل: این غزل در بردارنده چندین موضوع است که از اندیشه واحدی سرچشمه گرفته است. این اندیشه واحد هنری و ادبی، با زبانی موجز و ایهامی بیان شده است. اشاره‌های اسطوره‌ای، تاریخی و نگرانی از رویدادهای زمانه با زبانی شاعرانه و نمادین بیان شده است.

ب) بافت موضوعی غزل: اندیشه واحد بر این غزل به این ترتیب است: آکنده بودن زندگانی از رازهای دردآمیز؛ دلگیر کننده نبودن این رازها در پی آگاهی از آن‌ها؛ روی آوردن به «می» برای به فراموشی سپردن این دردهای زمانه و... این اندیشه واحد در چند محور بیان شده است: (۱) بُعد رندی؛ (۲) مشرب خوشباشی؛ (۳) عبرت‌گرفتن از آموزه‌های تاریخ و طبیعت. عناصر سبکی در خدمت این بافت موضوعی قرار می‌گیرد. اما این پرسش‌ها مطرح است که رابطه این بیت‌ها با یکدیگر و در بافت معنایی کلیت غزل چگونه است؟ چگونه می‌توان از ارتباط این ده بیت با یکدیگر به دلالت‌های معنایی دست یافت؟ اصولاً حافظ به کدام یک از عناصر محوری در این غزل توجه کرده تا بتواند اندیشه خود را به خواننده منتقل کند؟ برای پاسخ به این گونه پرسش‌ها می‌توان به عناصر ساختاری غزل و ارتباط درون‌مایه‌ای بیت‌ها توجه کرد تا دریابیم آیا ارتباط بین بیت‌ها با بافت معنایی کل غزل پیوسته و منسجم است و یا گسسته؟ در حقیقت از این راه می‌توان به «ساخت درونی و ذهنی» این غزل و «فعالیت ذهنی» شاعر و به تبع آن فعالیت ذهنی خواننده راه یافت (ر.ک. عبادیان، ۱۳۷۲: ۷۸).

ج) عناصر ساختاری غزل: این غزل را می‌توان از نظر مضمون‌های واحد به چهار بخش تقسیم کرد: گروه نخست (ب ۱ و ۲)، گروه دوم (ب ۳، ۴ و ۵)، گروه سوم (ب ۶ و ۷)، گروه چهارم (ب ۸، ۹ و ۱۰ که گرداگرد محورهای اصلی غزل در حرکتند). این عناصر، این گونه بسط و گسترش می‌یابد:

ب ۱: کنار نهادن عیش و نوش پنهانی و روی آوردن به رندی و اشاره به مفهوم «رندی» با زبانی کنایه‌ای که به صورت زنجیره‌ای بر این بیت و تمام غزل حاکم است: «هر چه بادا باد» / ب ۲: ناگشوده ماندن راز سپهر بر آدمی و گره از دل گشودن / ب ۳: شگفت‌انگیز نبودن دگرگونی‌های روزگار بر پایه تجربه گذشتگان در چارچوب بعد تاریخی و اسطوره‌ای / و... در بیت پایانی انسجام حاکم بر کلیت غزل بسیار معنادار می‌شود و بیت‌ها به گونه‌ای زنجیره‌وار با یکدیگر و با این بیت پایانی ارتباطی منسجم و پیوسته می‌یابد: قدح به دست گرفتن و شادی دل به هنگام برآمدن نوای چنگ (و بی‌گمان ناله‌های سوزناک آن).

د) عناصر سبکی غزل: این عناصر بخوبی بین بیت‌ها با بافت معنایی کلیت غزل ارتباطی منسجم و پیوسته برقرار می‌کند. این عناصر سبکی عبارتند از: عناصر سبکی تاریخی و اسطوره‌ای (جمشید، بهمن، کی، کیقباد، کاووس، شیرین و فرهاد)، عناصر سبکی تحوّل‌آمیز زمانه (سپهر، انقلاب زمانه، چرخ و...)، عناصر سبکی غنایی و صوفیانه (می، قدح، کاسه، جام، شراب، خراب، خرابات، چنگ و طرب) ... (ر.ک. علوی‌مقدم، ۱۳۸۱: ۲۰۵-۲۰۸).

۳-۱-۶. عدم توجه به غزل‌ها به عنوان مجموعه‌ای منسجم

در شرح حافظ، باید غزل‌ها را مجموعه‌ای منسجم دانست (بویژه غزل‌های عرفانی) و بین غزل‌ها، ارتباطی ژرف و بنیادین تصور کرد؛ چرا که تمام غزل‌ها، در مجموع، بازتابنده جهان‌بینی رندانه حافظ است و بدون در نظر گرفتن تمام غزل‌ها در کنار یکدیگر و به عنوان عناصر تشکیل دهنده یک شبکه منسجم و به هم پیوسته که این جهان‌بینی را بازمی‌تاباند، چه در قلمرو شکل و ساختار بیرونی و چه در عرصه مضمون و درون‌مایه غزل‌ها، نمی‌توان به مفاهیم کلیدی شعر حافظ؛ از جمله «رند»، «پیر مغان»، «دیر مغان»، «خرابات» و زبان و اندیشه او دست یافت و کاربرد آن‌ها را از حیث بیان دلالت‌های عرفانی، معنایی و زیباشناختی بررسی کرد.

نادیده گرفتن این شبکه منسجم غزل در شعر حافظ موجب می‌شود:

الف) نتوان به جهان‌بینی رندانه حافظ دست یافت.

ب) عناصر هنری و زیباشناختی شعر حافظ ناشناخته باقی می‌ماند.

ج) خواننده نمی‌تواند به دریافتی انسجام‌آمیز و نظام‌مند در شعر حافظ و به پیروی از آن درون‌مایه شعر او راه یابد؛ چرا که ارتباط لایه‌های بیرونی شعر حافظ نامکشوف باقی می‌ماند و خواننده نمی‌تواند به کشف مناسبات درونی راه یابد. در حالی که این شبکه منسجم در شعر حافظ، به مثابه نظامی است در برگیرنده تمام عناصر درونی و لایه‌های بیرونی مرتبط با عناصر درونی. هر یک از این عناصر درونی، در پیوند با کلیت نظام شعری، معنا می‌یابد و کلیت نظام از انسجام و یکپارچگی عناصر سازنده اثر تأثیر می‌پذیرد.

شارح باید بتواند خواننده خود را با این شبکه منسجم در کلیتی به نام غزل و ارتباط آن با مجموعه غزل‌های حافظ آشنا کند تا خواننده بتواند نه صرفاً به کمک دلالت‌های معنایی؛ بلکه به یاری دلالت‌های هنری و زیباشناختی - در چارچوب شبکه‌ای منسجم در کلیت غزل‌ها- به دنیای شعر حافظ راه یابد. انسجام درونی غزل؛ بویژه از این حیث نیز درخور توجه است که معانی بازتابنده ذهن حافظ و «چکیده و فشرده مجموعه تداعی‌های او در ظرف تنگ غزل» (پورنامداریان، ۱۳۸۲: هشت) امکان گنجیدن می‌یابد. از این رو، دشواری کار شارح، به تصویر درآوردن بازتاب این معانی گسترده، در ظرف تنگ قالبی به نام غزل در شعر فارسی و نمودن انسجام حاکم بر کلیت غزل است.

برای مثال در غزل (۳۴۱):

گر من از سرزنش مدعیان اندیشم	شیوه مستی و رندی نرود از پیشم
زهد رندان نوآموخته راهی به دهی است	من که بد نام جهانم چه صلاح اندیشم
شاه شوریده سران خوان من بی‌سامان را	ز آن که در کم خردی از همه عالم پیشم
بر جبین نقش کن از خون دل من خالی	تا بدانند که قربان تو کافر کیشم
اعتقادی بنما و بگذر ز بهر خدا	تا در این خرقه ندانی که چه نادریشم

شعر خونبار من ای باد بدان یار رسان
 که ز مژگان سیه بر رگ جان زد نیشم

من اگر باده خورم و نه چه کارم با کس
 حافظ راز خود و عارف وقت خویشم

ما با یک شبکه منسجم ادبی و هنری رو به رویم که با بررسی ارتباط واژگانی با یکدیگر، کاربرد آرایه‌های لفظی و معنوی غزل و پیوند این آرایه‌ها با یکدیگر، ارتباط بین زنجیره معنایی حاکم بر کلیت این غزل و... می‌توانیم به ساختار این غزل دست یابیم. این غزل به مانند دیگر غزل‌های حافظ، دارای وحدت و انسجامی نظام‌مند و ارگانیک و ساختاری منسجم و یکپارچه است و باید تمام عناصر آن را در این ساختار منسجم و وحدت معنایی و زیباشناختی در کنار یکدیگر قرار داد. اگر پیوند هر بیتی با بیت‌های پیش و پس از خود، کشف و روشن نشود، هر معنایی که برای «سرزنش مدعیان»، «شیوه مستی و رندی»، «زهد رندان»، «بدنامی در جهان»، «مصلحت‌اندیشی» و... گفته شود، معنایی معلّق خواهد بود، در عین حال، این موضوع با موضوع استقلال بیت‌ها منافاتی ندارد.

در بررسی این غزل، گزینشی «اتفاقی» از سه نوع شرح واژگانی - توضیحی، شرح تفسیری و شرح تأویلی می‌توان صورت داد. در نگاهی به شرح سودی بر حافظ، در جستجوی حافظ ذوالنور و شرح حافظ خلیل خطیب‌رهبر (از نوع شرح‌های واژگانی - توضیحی)، شرح حافظ حسین علی هروی، درس حافظ محمد استعلامی، شرح دیوان حافظ بهروز ثروتیان، گنج مراد سیروس نیرو، شرح دیوان حافظ حسین علی یوسفی و حافظ‌نامه بهاء الدین خرمشاهی (از نوع شرح‌های تفسیری) و شرح عرفانی غزل‌های حافظ ختمی لاهوری (از نوع شرح‌های تأویلی) آشکار می‌شود که شمار درخور توجهی از این شرح‌ها صرفاً به شرح، توضیح و تفسیر پاره‌های سخن و رابطه مشخص دال و مدلول زبانی پرداخته‌اند و در عمل کمتر توانسته‌اند این شبکه منسجم زبانی و معنایی، توالی و پیوند منطقی این غزل و غزل‌های همانند و پیوند و نظم باطنی حاکم بر تمام بیت‌ها را نشان دهند و عمده به شرح و توضیح معانی پراکنده و مستقل از یکدیگر روی آورده‌اند. دوری گزیدن از شیوه‌های تحلیلی و تأویلی موجب عدم فهم و استنباط کلیت غزل‌های حافظ در مجموعه‌ای منسجم، همخوان و نظام‌مند می‌شود. در میان این شرح‌ها، کامیابی از آن شرح‌هایی است که به این شیوه‌ها نزدیک شوند و بتوانند پیوند معنایی و ساختاری هر بیتی را در چارچوب کلیت غزل به عنوان مجموعه‌ای منسجم کشف کنند.

نتیجه

- دانش و پژوهش ادبی در ایران، عمده با کاستی‌ها، نابسامانی‌ها، سطحی بینی‌ها، کلی گویی‌ها و بیان دیدگاه‌های ناستوار و غیرموجه رو به روست و همین عوامل موجب شده آن گونه که شایسته ادبیات ژرف و غنی فارسی است، نقد و تحلیل متن‌های ادبی، چندان از رشد و بالندگی بهره مند نباشد.

- شرح نویسی بر متن که در حوزه دانش و پژوهش ادبی جای می‌گیرد، با هدف زدودن پیچیدگی از متن، گشودن دریچه‌های جدید فرا روی خواننده، رساندن خواننده به درکی پویا از متن و کشف لایه‌های پنهان متن است. براین

اساس، شارح متن باید بتواند دریافت‌ها، تجربه‌ها و روزگار آفریننده متن را به خواننده انتقال دهد و دریچه‌های افق معنایی متفاوتی را فراروی خواننده بگشاید و خواننده را به فهمی مشترک با آفریننده هدایت کند و بین متن و خواننده، گفتگویی برپا کند.

- شرح نویسی در ادبیات فارسی، عمده با زیرساخت‌های سست نظری و غیرمنسجم و دوری گزیدن از جنبه‌های تحلیلی روبه‌رو است و بر همین اساس، این شرح‌ها کمتر توانسته‌اند خواننده را به درک و فهمی درست و علمی از متن سوق دهند.

- شعر حافظ، یکی از مناسب‌ترین نمونه‌های شعری در بررسی‌های تأویل‌گرایی و تحلیل‌های هرمنوتیکی است و گستردگی مباحث حافظ پژوهی و شمار فراوان شرح‌ها بر شعر او دلیلی در گزینش این شرح‌ها در بحث آسیب شناسی این حوزه پژوهشی و علمی باشد. در میان سه گونه شرح بر شعر حافظ یعنی «شرح‌های واژگانی - توضیحی»، «شرح‌های تفسیری» و «شرح‌های تاویلی» شرح‌هایی که بر پایه سطحی‌بینی به توصیف واژگانی و زدودن دشواری‌های سطحی شعر حافظ؛ پرداخته‌اند، نمی‌توانند تصویری نه چندان دقیق، علمی و ژرف از شعر او به دست می‌دهند؛ در این میان شرح‌های نوع نخست، با این گونه اشکالات بیشتر رو به روی‌اند. رشد مباحث حافظ‌پژوهی به بسط و گسترش نقدهای علمی، تحلیلی و فراگیر بر شرح‌های حافظ به عنوان یکی از عرصه‌های فهم و دریافت شعر حافظ نیازمند است.

- هر یک از اشکالات چهارگانه ساختاری، درون مایه‌ای، واژگانی و صوری، دارای انواعی است؛ در میان این نادرستی‌ها و اشکالات، نادیده گرفتن ارتباط بیت‌ها در بافت معنایی غزل، بی‌توجهی به انسجام حاکم بر کلیت غزل، عدم توجه به لطایف و زیبایی‌های شعر حافظ و ناهمخوانی تأویل در ساختار یک غزل، درخور توجه‌تر است.

منابع

- ۱- آشوری، داریوش. (۱۳۷۷). هستی‌شناسی حافظ (کاوشی در بنیادهای اندیشه او). تهران: نشر مرکز.
- ۲- استعلامی، محمد. (۱۳۸۲). درس حافظ (نقد و شرح غزل‌های حافظ)، دوجلد، تهران: انتشارات سخن.
- ۳- انوری، حسن. (۱۳۷۴). صدای سخن عشق (گزیده غزلیات حافظ)، تهران: انتشارات سخن.
- ۴- پورنامداریان، تقی. (۱۳۷۷). خانه‌ام ابری است، تهران: انتشارات سروش.
- ۵- _____ . (۱۳۸۲). گمشده لب دریا (تأملی در معنی و صورت شعر حافظ)، تهران: انتشارات سخن.
- ۶- حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۶۳). دیوان غزلیات خواجه حافظ شیرازی، به کوشش خلیل خطیب رهبر (با معنی واژه‌ها و شرح ابیات)، تهران: انتشارات صفی علیشاه، چاپ اول.
- ۷- خرّمشاهی، بهاء‌الدین. (۱۳۶۷). حافظ نامه، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی و انتشارات سروش، چاپ دوم.
- ۸- ذوالنور، ر. (۱۳۶۷). در جستجوی حافظ (توضیح، تفسیر و تأویل دیوان حافظ)، تهران: انتشارات زوار، چاپ دوم.
- ۹- سودی بسنوی، محمد افندی. (۱۳۴۱). شرح سودی بر حافظ، ترجمه عصمت ستارزاده، تهران: نشر مهرآیین.
- ۱۰- عبادیان، محمود. (۱۳۷۲). درآمدی بر سبک شناسی در ادبیات، تهران: انتشارات آوای نور، چاپ دوم.

- ۱۱- علوی مقدم، مهیار. (۱۳۸۱). نظریه‌های نقد ادبی معاصر (صورتگرایی و ساختارگرایی)، چاپ دوم، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- ۱۲- _____، تقی پورنامداریان. (۱۳۸۴). «متن باز - متن بسته»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، سال سی و ششم، ش ۱۴۸.
- ۱۳- هروی، حسین‌علی. (۱۳۶۷). شرح غزل‌های حافظ، تهران: نشر نو.
- ۱۴- یوسفی، حسین‌علی. (۱۳۸۱). دیوان حافظ (شرح و معنی کامل غزل‌ها)، تهران: نشر روزگار.